

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ ТА СУЧАСНИЙ МИСТЕЦЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 821.161.2-32-4.09-054.72«1920»

І. Р. Жиленко

докторант кафедри германських мов і зарубіжної літератури
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ОСТАП ГРИЦАЙ: МАЛА ПРОЗА ПЕРІОДУ ЕМІГРАЦІЇ 1920-Х РР.

Розглядаються жанрово-стилістичні особливості й визначається тематична домінанта малої художньої прози Остапа Грицяя періоду еміграції 1920-х років. Наголошується на глибокій філософичності та психологізмові новел, сповнених загальнолюдських і національно-патріотичних мотивів на тлі екзотичної тематики.

Ключові слова: мала проза, новела, сатира, легенда, притча, казкові елементи, орієнталізм, ремінісценції.

Постановка проблеми. Творчість письменників-емігрантів перебуває на вістрі дослідження науковців України, серед них – О. Багай [1], І. Воронюк [2], Н. Мафтин [3], О. Тищенко [4] та інші. У національний простір повертаються забуті імена, проте на своїх дослідників чекає ще багато перспективних і багатогранних митців. Один із них – Остап Грицай (1881–1954 рр.) – відома постать в емігрантському середовищі. На думку Любомира Винара, першого дослідника творчості цього літератора, Остап Грицай став «класичним прикладом емігранта, який повних сорок років перебував поза межами Рідного Краю і ні на хвилину не зневірився» [5, с. 3]. Спадщина цього поета, письменника, публіциста, літературного критика, перекладача повільно, але повертається в Україну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Популяризаторами творчості Остапа Грицяя у діаспорі були В. Дорошенко, В. Радзикович, О. Марітчак, про що писав Л. Винар у книзі «Остап Грицай. Життя і творчість» [5]. Дослідженню творчої спадщини митця присвячена кандидатська дисертація Л. Прими, у якій розглянуто роль і місце Остапа Грицяя у літературному процесі першої половини ХХ століття як письменника, літературного критика й перекладача [6]. «Літературна спадщина наразі не діждалася оцінки літературознавців», – писав у 1960-ті рр. Л. Винар [5, с. 3], а Л. Прима у 2000 р.

зазначала, що його твори й донині «залишаються не перевиданими, а то й не опублікованими і належно не оціненими» [6, с. 1]. Таким чином, творчість Остапа Грицяя потребує подальшого вивчення, один з аспектів якої – мала художня проза – є малодослідженим, у чому й полягає актуальність нашої розвідки.

Мета статті – визначення художньо-стилістичних особливостей і тематичної домінанти малої прози Остапа Грицяя 1920-х рр. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: дослідити художні прийоми, окреслити жанрові й тематичні вектори малої прози.

Виклад основного матеріалу. Остап Грицай був родом із Львівщини. Любомир Винар серед чинників, які мали вплив на письменника, називав усну народну творчість, але найбільше значення у житті письменника мали матір і Вітчизна. Науковець подає зразок вірша десятилітнього поета:

Люби Вітчизну,
Бо це твоя мати,
Пригорне до серця
Та впустить до хати [5, с. 9].

Читання книжок світової літератури – В. Скотта, Ч. Діккенса, Г. Мопассана, Е. Золя, Г. Гейне – також мало неабиякий вплив. Одна з них – «Герой нашого часу» М. Лермонтова – викликала у нього особливе захоплення як постатями, так і чудовими картинами природи Кавказу. Дослідник припускає, що вже тоді «в

душі малого Остапа зродилося бажання вповні присвятитись літературознавчим студіям» [5, с. 10]. У 1902 р. Остап Грицай закінчив Львівську академічну гімназію, студював германістику і літературознавство у Віденському університеті, який закінчив із відзнакою та здобув академічний ступінь доктора філософії. Любов до красного письменства і літературної критики поглибилися під час навчання. Перфектне знання німецької, французької, італійської, латинської і грецької мов дало змогу познайомитись із світовою літературою. Завдяки знанню цих мов Остап Грицай став одним із найкращих українських знавців західноєвропейської літератури. У 1910 р. повернувся до Львова, де викладав німецьку, латинську та польську мови в академічній гімназії. У 1914–1945 рр. жив у Відні, потім – у Німеччині [7, с. 1–2; 4].

Друкуватись Остап Грицай почав у 1890-х рр. у часописах «Діло», «Буковина», «Літературно-науковий вісник», де вміщував вірші, поеми, оповідання. В еміграції з'являлись як художні, так і літературознавчі твори, політичні статті, переклади. Співпрацював із виданнями «Діло», «Ukrainische Nachrichten», «Український прапор», «Воля» (Відень), «Український скиталець» (Відень; Прага), «Свобода» (США), «Український голос» (Перемишль), «Розбудова нації» (Прага) та іншими [8].

Л. Винар зазначав, що в часи національних змагань 1918–1920-х рр. Остап Грицай намагався «якнайбільше спопуляризувати українську справу перед австрійцями» [5, с. 17]. Його прозова творчість міжвоєнного періоду – це художні твори малих жанрів, у яких наскрізною є думка про Батьківщину.

Назва твору «Етрурійська ваза» (1920 р.) перегукується з однойменною новелою П. Меріме, в якій також за допомогою дорогоцінної речі вивчається психологія суспільства. Водночас Остап Грицай виявився продовжувачем традицій українських авторів XIX століття у зображенні менталітету українців, психологічних характеристик, життя українського села, світу багатих і бідних, особливостей гуцульської мови тощо. Відчуваються ремінісценції із творчості В. Стефаника, у якого головним вважав «невмолимий трагізм ... мов у творах великих трагиків Еллади» [9, с. 5]. Письменник використовує екзистенціальні мотиви. Героїня оповідання Рузя налякана, нікому у світі немає до неї діла, вона «самотніша в світі, як звір, як та темна хмара над нею» [10, с. 629]. У розмові

з подругою дівчинка ділиться своїми страхами: «...мені там страшно часом й ногою стати, аби чого, крий мі Боже, не втрутити... А вже за нічо ми так не лек, як за ту дорогу посуду, за ту етрурійську вазу...» [10, с. 616]. Ця річ її жахає ще й ворожим чорним кольором: «...здавалося їй хвилями, що це не ваза там, а якась чорна примара зачасна бовдуріє та лякає її» [10, с. 627]. Можливо, тому дівчину й схвилювала розповідь Гасі про бабу Явдоху, яка знала швидкий засіб укоротити життя, адже страх покарання був сильнішим за «легку смертоньку». Рузя слухала подругу «пильно», стала «замисленою», ще раз перепитала, чи й справді баба «всю правду про смерть знає», бо дуже боїться героїня покарання [10, с. 622]. Зрештою сталося те, чого дівчинка найбільше боялася. Символічного значення набувають сни, в яких Рузя бачить то бабу Явдоху, яка «дивиться мов Яга, та й пряде й пряде», то померлу матусю. Та приносить дівчинці чорну ковдру і білу довгу сорочку, в яких зазвичай ховали померлих [10, с. 624–625]. Схвилювана такими снами, Рузя перебуває у постійному психологічному напруженні: «Наче чорна грізна темрява, стояв над Рузею той сон про маму», «полумінь на її щоках не переставала палитися, голова горіла і ставала важка, як камінь, а руки тремтіли. Вони тремтіли і дрижали <...> а з руками стали немічні й ноги» [10, с. 629]. Символічну роль виконує віночок, який плете дівчинка, пасучи корів. Пізніше, знявши його, вона ховає під подушку, ніби позбавившись життєвої сили – саме такого значення набуває вінок у цьому контексті. Екзистенції «маленької людини» протиставлене безжурне життя панів, які шукали Рузю, вигадували для неї найтяжчі покарання та, не дочекавшись, «стали пирувати», «сиділи в сяєвах багряних стін, і пили, і реготалися» – у той час, коли дівчинка назавжди «втєкла» в «петлю з зеленої крайки» [10, с. 629].

До сатири «Щурі» (1922 р.) із підзаголовком «малюнок з суспільного підземелля» Остап Грицай добирає епіграф із твору Т. Шевченка «Сон»: «Хіба ти не бачиш?.. То глянь, подивися» [11, с. 3]. У цьому творі відчувається голос письменника-патріота, знавця світової й української літератур, який уболіває за долю держави. Він використовує аналогію із творами, в яких головним персонажем є дух пітьми, що може приймати різні обличчя: бог жаху й руйнування у шумерській міфології Нергал, давньоєгипетський бог хаосу та війни Сет, бог зла у Персії

Ариман, у Байрона – Каїн, у Мільтона – Сатана. Головний художній прийом сатири – авторська антитеза: Бог творчого життя (Сонце) протиставлений духу темряви (ніч, підземелля), промінистий Ормузд – понурому Ариману, ясний Озіріс – лютому Сету. Ймовірно, зразками до написання твору письменникові була німецька й голландська література. Але чого варті глупота Еразма Роттердамського і наррагонія (країна дурнів) С. Бранта проти щурів Остапа Грицяя! У творах зарубіжних сатириків «Похвала Глупоті» і «Подорож до Наррагонії» зазвичай викликає поблажливу усмішку. А щурі в українського письменника – це огидні й небезпечні створіння, для змалювання яких письменник використовує темні фарби. Навіть із Сатаною і Каїном, бо вони – «свого роду Прометеї» – не може Остап Грицяй порівняти щурів. Сатана, що боровся з полками Господа, «все ж герой, лицар», що захищав зі зброєю у руках «достоїнства заблуканого духа» [11, с. 3, 7]. Зовсім іншими постають щурі. Письменник знаходить художні засоби їхньої переконливої репрезентації, не залишаючи жодних вагань у тому, що вони є символами зла і руїни: «у підземеллях темряви на кожний і найкращий корінь розквітаючого життєвого твору, викоханого святим сонцем, кидається хмара поганих, ненажерливих щурів і надгризає ядовитими зубами все, що змагає до сонячних вершин»; «невидимі, невловимі, збитою чередою сильні, вічною гниллю годовані й гартовані щурі» [11, с. 6]. Остап Грицяй звертає увагу на те, що в усі часи існування України, від самих початків, щурі були завжди (щурі-редактори, щурі-письменники, щурі-урядовці, щурі-дипломати) і «гризли до тла всі коріння ладу й миру», «підгризаючи кожну основу нового життя» [11, с. 8, 11]. Залучаючи до твору цитати з «Думи» гетьмана Мазепи, сатирик переконував, що цим негідним створінням «не треба ніякого громадянства, не треба народу, не треба визвольної боротьби» [11, с. 10]. З болем у серці він завершує твір: «щурі тільки ждуть тої хвили, в якій зможуть вчепити свої зуби – в святі очі Матері та і її закривавлене серце <...> приліплять їй на мертво чоло велику цидулу й собі регочуться як шайтани і напишуть на ній великими на весь світ буквами: «НЕХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНА». Соборна, вольна, від Кавказу до Сян простягнена, отаманськими мундирами мальована, щурами роз'їдена Україна» [11, с. 15].

Думки про Батьківщину стають провідними й у творах «Казка про Анандра та Змія», «Невольник», «Про Смарагдову Оазу», «Про султа-

на та його жінку», які Остап Грицяй об'єднав у цикл «Казки про людину», пізніше змінивши заголовки на «Обличчя Сфінкса» [5, с. 54]. Всі новели надруковані на сторінках часопису «Воля» у 1920 р. Л. Винар із посиланням на листи автора зазначав, що Остап Грицяй у кожній із новел намагався «уподібнити якусь ідею загальною, вселюдського значення на тлі середовищ і епох» [5, с. 53], що й відчутно у названих творах.

Дослідниця Л. Прима справедливо вважає, що «письменник витримує всі норми свого новаторського казково-новелістичного жанру» [12, с. 48], однак у творах є елементи поезики й інших жанрів. Так, у «Невольнику» спостерігаємо ознаки притчі: відсутність описовості, дія відбувається без декорацій, присутній символічний підтекст, події не визначені ні хронологічно, ані територіально. До того ж один із засобів вираження морально-філософських роздумів письменника нерідко протилежний до загальноприйнятих [13, с. 272–273]. Невольник, якого Пан нарешті відпустив, повернувся назад, пояснивши так свій вчинок: «не до палацу вертав я, не до Пана, не на бенкет, бо палац, і Пан, і бенкет так би схвилювали мене, як і небо, і ліс, і верховіття... А до в'язниці хотів я вернути, у кайдани, до тяжкої праці, під сторожу» [14, с. 355–356]. Л. Прима пише, що на основі слів Дорадника можна скласти політичний виступ у дусі тієї доби [12, с. 48]. Вважаємо, що думки цього літературного персонажа мають загальнолюдський зміст у будь-який час: «не судьба щасливілює людину волею або кайданами, ні боги, ні володарі не в силі з вільного зробити невольника, а з раба вільної, щасливої людини... Дух – от це джерело його волі або довічних кайданів» [14, с. 357]. Слова Дорадника цілком можна зіставити зі словами народної мудрості, які й відтворюють головну думку притчі: «Вільному воля не потрібна». Побачивши сонце, небо, ліс, герой збентежився. Щоб підкреслити екзистенцію Невольника, Остап Грицяй наводить низку дієслів і художніх засобів: «душило тяжче, ніж дух казарми», «жахнувся», «тривога, як смерть, обгорнула», «мов закований, став з невгамовним ляком у серці» тощо [14, с. 355]. Мимохіть виникають запитання загальнолюдського масштабу: чи буває людина щасливою, коли у неї немає мрії? Що таке свобода – щастя чи кара? І що з нею робити людині? Остап Грицяй дає деякі відповіді вустами того ж Учителя: «привабна є воля, наче вигляд стрункого човна <...> Воля – це не хід лебедя по

спокійному морю, не літ жайворонка у безмежній блакиті, не подих вітру по широкому полю, а – керма. Важка, небезпечна, глибоко відповідальна керма. Кермувати мусить вчитися той, хто хоче вільним бути і таким себе відчувати» [14, с. 356]. У Невільника він питає, чи не зазнав той тягаря відповідальності за себе. Схожу ношу взяв на себе герой новели П. Меріме «Таманго», який, організувавши бунт і повбивавши всіх членів корабельної команди, виявився неспроможним впоратись із кермом як у прямому, так і у переносному значенні.

Новела «Про Анандра та Змія» створена на античному сюжеті, про що говорять власні назви (Зевс, Мінотавр, Горгона) і порівняння («переможець, як Тезей», «Каллія була <...>, мов Алькаменова Афродита», «погляд, мов очі Ніоби», «голос тремтів, як виноградний лист») [16]. Твір містить казкові, притчові, а також деякі ознаки міфу, як-от: фаталізм, божественна першоприсутність, постійна трансформація [13, с. 53–54]. Використовуючи цікаву фабулу, Остап Грицай підводить до української приказки «у страху очі великі». У формуванні уявлень про міфологічного персонажа Змія простежуються як «давня погансько-язичницька традиція, так і біблійно-християнські й середньовічно-фантастичні мотиви» [15]. У фольклорних творах він сприймався по-різному, але частіше – як щось вороже. Змії у новелі Остапа Грицяя, що так налякав Анандра, про якого той думав, що, можливо, він «не Змії, а який бог», виявився його подобою, яку зробили розбишаки, щоб лякати збитих із курсу мандрівників і забирати їхні речі [16, с. 207].

Новели «Про султана та його жінку» [17] і «Про Смарагдову Оазу» [18] належать до сюжетів з орієнтальною тематикою. Перша має відповідник в українській приказці «життя без кохання – як ріка без води», друга – «віра гори повертає». Використовуючи східні мотиви, Остап Грицай насичує твори яскравою символікою, пов'язаною з Індією та країнами арабського Сходу, численними екзотизмами: султан, астрологи, мудреці, ієрогліфи, лотос, гімалайський ліс, кирея, фініки, царство пісків, верблюд. Значимо, що «східним» новелам Остапа Грицяя властиві ознаки жанру легенди, як-от: необмеженість суворими композиційними матрицями; фантастичний зміст, не підтверджений свідченнями; завершення твору повчальними підсумками; наявність деталей побуту; відображення світобачення певного етносу [19, с. 546–547].

Варта уваги на зразок новел Е. По естетизація смерті у творі «Про султана та його жінку»: «Грізніше, ніж знаки відвічного неба сповіщають про близький кінець цієї жінки – її очі. Ви помітили, ви бачили вже ці жорстокі ієрогліфи смерті на її очах? <...> А як знову минуло сім днів і сім ночей – чорні риси ледве помітним рухом посунулися вперед <...> Вірте – кажу вам – це не випадок, не привид, не химерна гра блисків в її очах. Це злощасні своєю невловимістю знаки богині Дурги, до якої Індійці моляться, коли їм приходить розлучатися з цим світом» [17, с. 458].

Крім важливих філософських питань, Остап Грицай у всіх новелах піднімає, мабуть, найголовніше – «за казковим сюжетом вчуваються події боротьби українського народу за визволення та поразка УНР» [6, с. 9]. Роздуми про сміливість («Казка про Анандра та Змія») і любов («Про султана та його жінку»), віру («Про Смарагдову Оазу») та свободу («Невольник») як про головні чесноти, без яких неможливо здобути перемогу в боротьбі за незалежність держави, й спонукали Остапа Грицяя до написання таких оригінальних творів. Деякі поради він вкладає в уста Учителя: «А коли вернеш до своїх земляків, то скажи їм, щоб вони за волю боролися не тільки з тим ворогом, який з оружжям в руці нападе на ваш край, а передусім з тими кайданами, що їм готувить темрява їх душ» [14, с. 357]. Ментальність української нації, яка, на думку письменника, йде від «скитських варварів» і виявляється у «мрійності», «неповоротності», «мовчазності», покорі, а також відокремленості («Будемо жити так, ніби світа поза нашим двором немає») одного з його представників – Анандра – протиставляється сміливим, мужнім еллінам у лиці Леонтіяда [16]. Якщо думки про державу відходять на другий план, то такий володар не може керувати країною, тому султан, посилаючись на святі книги Упанішад («милою богам є жертва царів за їх люд та державу»), відходить від справ. Натомість дає головну пораду всім державцям: «О, не ведіть війни і не убивайте себе <...> наче одна одинока хвиля у безкінечному морю Нірвани минеться вам це життя, і жаль стане вам днів, змарнованих на війну і ненависть, і горе вам буде, що ви не любили і не жертвували вашого останнього за Любов» [17, с. 466]. І нарешті свята мрія про досягнення мети втілюється у новелі про Смарагдову Оазу. Здавалося б, дорога, з якої ще ніхто не вернувся, в яку відправляється Ассан, це – шлях у безодню. Але герой пам'ятає заповіт

батьків (ремінісценція із Т. Шевченка). Він сповнений величезної віри, тому «тільки тою Віруючою Тугою ведений, поконав сто мук і сто смертей» [18, с. 129, 138]. Ось таким має бути шлях справжнього патріота – доводить Остап Грицай у «своєрідних оповіданнях з ідеолого-філософською тематикою» [5, с 52].

Висновки і пропозиції. Таким чином, розглянувши деякі твори малої прози Остапа Грицяя 1920-х рр., ми окреслили їхні жанрові особливості й дослідили головні художньо-стилістичні прийоми. Письменник є продовжувачем традицій української літератури XIX століття як талановитий майстер психологічного портрета. Він виявив неабияку майстерність у створенні оригінальних жанрів малої прози, в яких простежуються глибоке філософське начало, національні й екзистенціальні мотиви, символи, ремінісценції із творів зарубіжної літератури. Творча спадщина Остапа Грицяя як письменника світового рівня чекає своїх дослідників, адже уявлення про літературу української діаспори без урахування яскравих мистецьких здобутків письменника залишається неповним.

Список використаної літератури:

1. Баган О. Міжвоєнна доба в українській літературі XX ст.: період, стилі, ідейно-естетичні пріоритети / Олег Баган // Творчість Галини Журби і міжвоєнна доба в українській літературі. – Вінниця, 2014. – С. 122–219.
2. Воронюк І.О. Національно-визвольна ідея в художньому трактуванні українських письменників першої еміграційної хвилі / І.О. Воронюк. – Дніпропетровськ, 2010. – 22 с.
3. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років XX століття: парадигма реконквісти : [монографія] / Наталя Мафтин. – Івано-Франківськ, 2008. – 356 с.
4. Тищенко О.О. Новітні тенденції в літературі української діаспори повоєнних років : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / О.О. Тищенко – К., 2013. – 19 с.
5. Винар Л. Остап Грицай. Життя і творчість / Любомир Винар – Клівленд, 1960. – 92 с.
6. Прима Л.О. Остап Грицай – письменник, літературний критик, перекладач : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01. «Українська література» / Л.О. Прима. – Львів, 2000. – 22 с.
7. Винар Л. Остап Грицай [Риски до портрету в п'ятиліття смерті письменника] / Любомир Винар // Свобода. – 1959. – 11 червня. – С. 1–4.
8. Іванчук Н.Р. Грицай Остап / Н.Р. Іванчук // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31726.
9. Грицай О. Василь Стефаник / Остап Грицай. – Відень, 1921. – 26 с.
10. Грицай О. Етрурійська ваза / Остап Грицай // Воля. – Відень. – 1920. – Т. 1. – Ч. 13. – С. 616–629.
11. Грицай О. Щурі: малюнок з суспільного підземелля / Остап Грицай. – Відень, 1922. – 15 с.
12. Прима Л. Прозові твори О. Грицяя на сторінках «Воли» та їх ідейно-жанрова своєрідність / Л. Прима // Науковий вісник Чернігівського університету. Серія «Слов'янська філологія». – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 83. – С. 47–52.
13. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
14. Грицай О. Невольник / Остап Грицай // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1. – Ч. 8. – С. 352–357.
15. Змій як український фольклорний персонаж // Українознавство. Культура та побут українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrajinoznavstvo.org.ua/2012/>
16. Грицай О. Про Анандра та Змія / Остап Грицай // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1. – Ч. 5. – С. 200–208.
17. Грицай О. Про султана та його жінку / Остап Грицай // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1. – Ч. 10. – С. 457–466.
18. Грицай О. Про Смарагдову Оазу / Остап Грицай // Воля. – Відень, 1920. – Т. 3. – Ч. 4. – С. 129–138.
19. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. Т. 1 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К : ВЦ «Академія», 2007. – 600 с.

Жиленко И. Р. Остап Грицай: малая проза периода эмиграции 1920-х гг.

Рассматриваются жанрово-стилистические особенности и тематическая доминанта малой художественной прозы Остапа Грицайя периода эмиграции 1920-х годов. Отмечается глубокая философичность и психологизм новелл, насыщенных общечеловеческими и национально-патриотическими мотивами на фоне экзотической тематики.

Ключевые слова: *малая проза, новелла, сатира, легенда, притча, сказочные элементы, ориентализм, реминисценции.*

Zhylenko I. Ostap Hritsaj: small prose of emigration period of 1920s

The article focuses on the genre palette and stylistic features of the small prose of Ostap Hrizaj (1881–1954). He became “a classic example of an immigrant, who has lived for forty years outside his native country and has never lost his faith, not even for a moment” (Ljubomyr Wynar). The article analyzes features of stories, legends, fairy tales, parables and myths.

Key words: *small prose, short story, satire, legend, parable, fabulous items, orientalism, reminiscences.*